

Yayın Geliş Tarihi/The Arrival Date 30.11.2016

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date 13.12.2016

Savaş ÇAĞLAYAN* -Onur BAYRAKCI**

Emek Süreçlerinde Denetim

Control at the Labour Processes

ÖZET

Sosyoloji ve siyaset bilimi Marx'dan sonra emek süreçlerindeki denetim mekanizmalarına gereken ilgiyi göstermemiştir. 1970li yıllardan sonra emek süreçlerine olan ilgi Braverman'la tekrar canlanmıştır. Braverman ve ardılları emek süreçlerinde özellikle de emeğin denetimi üzerine yoğunlaşmışlardır. Emeğin denetimi kapitalizm için hayati derecede önemlidir. Kapitalizmin devamlılığı emek gücünün denetimi üzerine kurulmuştur. Emek denetimi de teknolojik ve teknik gelişimlerle beraber değişmiştir. Endüstriyellemenin ilk aşamasında uygulanan denetim biçimleri günümüzde artık önemini yitirmiştir. Kişinin bedenini ve emek gücünü denetlemeye yönelik denetim mekanizmaları yerini zihnin denetlenmesine yönelik ideolojik denetim mekanizmalarına bırakmıştır. İş artık yaşamın bir parçası değil bütünü hale gelmiştir. Diğer taraftan sermayenin uluslararası ölçekte yayılması rekabet koşullarını zorladığından dolayı işsizlik de önemli bir hal almıştır. İşsizlik bir taraftan çalışanlar için diğer taraftan da çalışmayan kitleler için sermaye tarafından koz olarak kullanılmaktadır. Bu durum emek denetiminin başka bir boyutunu oluşturmaktadır. Bu çalışmada denetim üzerine yapılan tartışmalar ve denetim türleri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Denetim Mekanizmaları, Emek, Artı Değer.

ABSTRACT

After Marx, Neither Sociology nor Politics science paid attention to control mechanism at labour processes. Attention on labour processes and control mechanisms revived by Braverman since 1970's again. Braverman and his successors focused on labour processes especially on labour control mechanisms. Labour control mechanism is vital for capitalism. Continuity of capitalism based on control of labour power. Labour control goes along with technic and technologic changes. The forms of control applied in the first stage of industrialization have lost its importance. The control mechanisms for controlling the body and labor have left their place to ideological control mechanisms for the control of the mind. Work is no longer a part of life but has become a whole. On the other hand, unemployment has also become important since the expansion of the capital to the international scale that has forced competition conditions. Unemployment is also used as a trump by capital for workers and employers. This is another dimension of labor control. In this study, discussions on control mechanisms and type of control mechanisms will be discussed.

Keywords: Control Mechanism, Labour, Surplus Value.

Giriş

Kapitalist toplumsal yapının en temel belirleyenlerinden birisi üretim biçimidir.

* Correspondence Author/Yazışılan Yazar Yrd. Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü. savascaglayan@mu.edu.tr

** Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyoloji Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi.

Marxist bağlamda toplum üretim araçlarına sahip olanlarla, üretim araçlarından yoksun olup sadece emek gücünü satanlar arasında ikili bir antagonisitik yapı oluşturur. Bu antagonistik yapı uzlaşmaz çelişkileri de bünyesinde barındırmaktadır. Kapitalist üretim sürecinin devamı üretimin aralıksız sürdürülmesi ve artı değer garantisi altına alınmasıyla doğrudan bir ilişki içindedir. Bu ilişkinin, çıkarların çatışmasından dolayı pürüzsüz bir şekilde sürdürülmesi mümkün değildir. Bu üretim ve bölüşüm sisteminin devamı için birtakım baskı ya da rızaya dayalı denetim mekanizmaları geliştirilmiştir. Emeğin üzerindeki denetim mekanizmalarının toplumun teknik ve ideolojik yapısına göre şekillendiği açık bir gerçekliktir. Yeri geldiğinde despotik olan denetim mekanizmaları, yeri geldiğinde hâkim ideolojiyle eklemlenerek rıza üretimine dayanmaktadır. Kapitalizmin ilk evrelerinde yukarıdan aşağıya doğru olan hiyerarşik otorite uygulaması beraberinde direnme, işçinin yabancılaşması, sendikal akımlar ve grevleri getirmiştir. Bunların aşılması için yeni yönetsel denetim mekanizmaları devreye sokulmuştur¹.

“İlk risk, henüz işçileşmenin başlangıcında, fabrika sistemi yeni ortaya çıkarken, iş yeri ile yeni tanışan çalışan kitlelerinin emek süreçlerinin disiplin altına alınmasındaki risktir. Piyasa hızlı ve ucuz üretimi zorunlu kılar. Bu rekabette daha fazla kâr için, üretim sürecinde işçinin denetimsizliğine yer yoktur. İşte Josiah Wedgwood, 1770’lerden başlayarak emek süreci disiplini ilk sistemli eleştirenlerden biridir. Wedgwood için topraktan yeni koparılmış köylüler, çalışma disiplini olmayan, vardiya saatlerine uymayan, daha fazla üretmeleri için kontrol altına alınmaları gereken işçilerdir. Risk sermaye için her zaman vardır. Sermaye açısından üretimde kayıp, artı değer yaratmadaki disiplinsizlik risktir. Kârı düşürür, rekabette geri kalmayı sağlar. Bu riske karşı emek süreci disiplin altına alınmalıdır. Kapitalist üretim yaygınlaştıkça ve geliştikçe, elbette ki yeni risk yönetimi biçimleri oluşturması gerekir, çünkü değer üretiminin esas kaynağı olan emekçi, canlı emek, makine değildir. Kârı artırabilmek için emek süreci kontrol edilmelidir, emek zamanı ve disiplini kontrol altına alınmalıdır”².

İşgücünün denetim altına alınması tarihsel süreçlerde teknolojinin ve toplumsal yapının durumuna göre değişime uğramıştır. Fabrika ve Manifaktür döneminde doğrudan/despotik /teknik olarak uygulanan denetim, zamanla üretim sürecinin gelişmesiyle farklı boyutlar kazanmıştır. Despotik/baskıcı olan basit/teknik kontrol biçimlerinde çalışanlar göz ardı edilirken günümüzde çalışanlar da hem üretim hem de denetim süreçlerine dâhil edilmiştir. Önceleri sadece üretim sürecinde elde edilen artı değer üretimi bu yeni denetim biçimiyle işçinin zihinsel sömürsünü de açık hale getirmiştir.

I- Emek Süreçlerinde Denetim Tartışmaları

Marx’tan sonra emek süreçlerine işçi merkezli bakılması neredeyse yok denecek kadar azalmıştır. Emek süreçleri ve bu süreçlerin nasıl çalıştığına dair en büyük katkıyı sunan bilimcilerden birisi de, Emek ve Tekelci sermaye adlı eseriyle Braverman (2008)

¹ Erkan Aydoğanlı, *Fabrikada Emek Denetimi*, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 1991, s. 13-14

² Özgür Narin, “Sermayenin Denetimi mi? İşçinin Yönetimi mi?”, *Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, c. XV, S. 54-55, 2015, s. 14-26.

olmuştur. Braverman'ın en büyük katkısı, kapitalist üretim süreçlerinde işçileri nasıl niteliksizleştirerek, değersizleştirdiğini ve denetim altına alındığını göstermesidir. Marxist izleği takip eden Braverman'ı ve emek üzerindeki denetim süreçlerini anlamak için Marx'a bakmak gerekmektedir. Marx aslında emek süreçlerinin nasıl parçalandığını Kapitalde şu şekilde anlatmaktadır: "...manifaktür, el attığı her zanaatta, zanaatçılığın kesin olarak dışladığı, niteliksiz işçiler denilen bir sınıf yaratır. Manifaktür tamamıyla tek yönlü ve sınırlı bir uzmanlaşmayı, bir kimsenin çalışma güç ve yeteneğinin aleyhine olarak bir ustalık, bir mükemmellik derecesine getirirken, tam bir gelişmeden yoksunluğu da bir özelleşme, bir uzmanlaşma haline getirmeye başlar. Hiyerarşik kademelenmenin yanı sıra işçiler arasında nitelikli ve niteliksiz olanlar diye basit bir ayırım kendini gösterir. Bu sonuncular için öğrenim ve eğitim masrafları hiç söz konusu olmaz; birinciler içinse, yapılan işin basitleşmesi sonucunda, zanaatlara oranla, bu masraflarda azalma olur. Her iki halde de emek gücünün değeri düşer. Bunun istisnaları, emek sürecinin uğradığı bölünmenin, zanaatçılıkta hiç görülmemiş ya da aynı ölçüde görülmemiş birtakım yeni ve kapsamlı işlevleri yaratması ölçüsünde ortaya çıkar. Öğrenim ve eğitim masraflarının ortadan kalkmasının veya azalmasının ürünü olarak emek gücü görece değer yitirmesi, sermayenin doğrudan doğruya daha fazla değerlenmesi demektir; çünkü emek gücünün yeniden üretimi için gereken emek-zamanı kısaltan her şey artık emeğin alanını genişletir"³.

Braverman eserinde kapitalist üretimin hızla artması sonucu denetim sorununun karmaşık hale gelmesini çözümlenmeye çalışır. Braverman'a göre Taylorizm, emeği sermayenin ihtiyaçlarına göre şekillendirilerek boyunduruk altına alınması anlamına gelmektedir⁴. "Çalışmanın kendisi, Taylorcu ilkelere göre örgütlenir; bu arada personel bölümleri ve akademisyenler, bu şekilde örgütlenen çalışma süreçlerine uygun "insan gücünün" seçimi eğitilmesi, manipüle edilmesi, pasifleştirilmesi ve uyumlulaştırılmasıyla meşgul olurlar. Taylorizm üretim âlemine hükmeder"⁵.

Taylor'un emek süreçlerine yaptığı en önemli katkı, emeğin yönetiminin sadece idari düzeyde değil, emeğin aynı zamanda üretim sürecini de belirleyen en önemli unsur haline getirilmesi oldu. Emeğin yönetimi, sadece işçinin üretim sürecindeki görev tanımını değil aynı zamanda nasıl ve hangi tempoyla çalışması gerektiğini de belirler hale gelmiştir. Taylorizmle birlikte üretimin denetimi artık tamamen emeğin yönetim sürecine aktarılmış oldu. Braverman'ın temel sorunsalı kapitalizmde emeğin denetiminin neden hayati bir rol oynadığıdır. Kapitalizmde ilişkiler antagonistiktir, işçi sınıfı ile sermayenin çıkarları uzlaşmazdır. Sermaye satın aldığı emek gücünü sonuna kadar kullanmak ister. Yani artı değeri arttırmak ve onun güvenilirliğini sağlama almak isterken işçi sınıfı ise buna karşı tedbirler alarak buna direnç göstermeye çalışır. Braverman'a göre bu antagonistik ilişki, emeğin denetimini zorunlu hale getirmektedir⁶.

Braverman'dan sonra emek süreçleri ve denetim konusuyla yakından ilgilenenlerden

³ Karl Marx, *Kapital*, (çev. M. Selik-N. Satlıgan), c. I, Yordam Kitap, 2011, s. 339-340.

⁴ Harry Braverman, *Emek ve Tekelci Sermaye*, (çev. Ç. Çidamlı), Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2008, s. 106

⁵ Braverman, *a.g.e.*, s. 106-107.

⁶ Braverman, *a.g.e.*, s. 81.

birisi de Andy Friedman'dır. Friedman iki türlü denetim mekanizmasına değinmektedir: Birincisi sorumlu otonomi, ikincisi ise doğrudan denetimdir. Friedman tekelci kapitalist süreçler bağlamında işçilerin artan direnişleri, yeni tekniklerin kullanılması ve firmaların emek gücü ile ilgili tasarruflarında istikrarı sağlama isteği konusunda sorumlu otonominin öneminin arttırdığını ileri sürer. Bu bağlamda sorumlu otonomi, çalışanların çalışma sürecinde geniş hareket imkânına sahip olduklarını ve işçilerin sorumluluk almaları nedeniyle işletmeye olan bağlılıkları artar. Bu bağlılık ise çalışanın işletmenin ideallerine bağlanmasını gerektirir. Böylece çalışanlar daha az denetlenir, fakat sorumlulukları artar. Doğrudan denetim ise çalışanın hareket alanını kısıtlayıcı, sıkı denetimin yoğun olduğu ve çalışanların sorumluluklarının sınırlılığı Taylorist ilkeler anlamına gelmektedir⁷.

Friedman'a göre, yönetimin kullandığı denetim araçları her koşulda geçerli değildir. Friedman'ın çıkış noktası, 1940'ların sonlarından itibaren kapitalist toplumlarda zengin bölgelerin yanında mahrumiyet bölgelerinin de varlığını sürdürmesini açıklama ihtiyacıydı. Bu nokta, onu farklı firmaları incelemeye yönlendirmiş ve kapitalist toplumdaki yoğun rekabet baskısının eşitsiz bir biçimde hissedildiği sonucuna ulaştırmıştır. Ona göre, bu eşitsizlik, tekelci kapitalizmin yükselmesiyle artmıştır. Tekelci kapitalizmde firmalar fiyat rekabetinden çok satış ve ücretleri düşürme çabasındadırlar. Bu nokta da kapitalistin asıl amacı üretkenliktir. Bu tip firmalarda yöneticiler, emek süreci üzerinde alternatif stratejiler uygularlar. Yöneticilerin seçtikleri yöntemler işçilerin dirençleriyle karşılaşır ve işçilerin bu tür kontrol yöntemlerine olan direnişi oldukça etkilidir. Firmaların ve fabrikaların büyüklüğü işçilerin yöneticilerin otoritelerine olan direnişi artırır. Taylorizm gibi doğrudan denetim formları çalışanların bu dirençlerinin etkilerini ihmal etmişlerdir. Braverman, kapitalizmin doğrusal gelişiminde bu direnci ihmal etmişken, Friedman bu dirençlerin kapitalizmin gelişimini etkileyebileceğini belirtmiştir⁸.

Friedman'ın sorumlu otonomi ve doğrudan kontrol olarak öne sürdüğü çıkarımlar Edwards tarafından da paylaşılmaktadır. Edwards yönetim kontrol araçlarındaki dönüşümü, kapitalizmin değişen doğası ve öncelikle tekelci kapitalizmin gelişimiyle ilişkilendirerek açıklamak amacındadır. Edwards, gelişim sırasıyla üç kontrol tipinden bahseder: basit kontrol, teknik kontrol ve bürokratik kontrol⁹.

Edwards denetim kavramını kapitalistlerin ya da yöneticilerin işçilerden beklenen iş davranışını elde edebilme yeteneği olarak ele alır. Beklenen iş davranışının elde edilmesi aslında işverenlerin ve işçilerin birbirleriyle olan güç mücadelesidir. Kapitalist üretim devam ettiği sürece belli bir dereceye kadar denetim vardır. Fakat burada hayati olan kontrolün ne derecede olacağı ve nasıl sağlanacağı sorularına cevap verebilmektir. Kapitalizm doğası gereği üretimi durduran her türlü eylemden çıkış noktası arar. Bu bağlamda kontrol üç ana sistem tarafından koordine edilir:

1. İşverenin talimatlar, mekanizmalar ya da metotlar aracılığıyla iş yaparken

⁷ Richard K. Brown, *Understanding Industrial Organizations*, Routledge, London, 1992, s. 195.

⁸ Brown, *a.g.e.*, s. 194-195.

⁹ Brown, *a.g.e.*, s. 198.

yapılması gerekenleri tüm ayrıntısıyla belirlemesi.

2. Üretim sürecinde yapılan yanlışların değerlendirilmesi, doğru performans göstermeyen işçilerin tespiti.

3. İşverenin kendi istekleri çerçevesinde üretim sürecinin yürütülmesi için uygun ortam oluşturmak için disiplin veya ödül sistemlerini kullanması¹⁰.

Standing ise kontrol kavramının zamansal değişiminden yola çıkarak tanımlamaya çalışmıştır. Ona göre emek ilişkilerinde sekiz çeşit kontrolden söz etmek mümkündür. **İlk** olarak kişinin kendi üzerindeki kontrolü yani pazar ilişkilerinde birinden bağımsız olarak çalışmaya kendi iradesiyle karar verebilmesi. **İkinci** olarak zaman, işin hızının, yoğunluğunun ve performansının üzerine kontroldür. **Üçüncüsü** ise üretim araçları üzerindeki kontroldür. **Dördüncü** tür kontrol üretimde kullanılan hammaddeler üzerindeki kontroldür. **Beşincisi**, gruplar ve çalışma biçiminin organizasyonu arasında işbölümünü de içeren kontrol, yani işin kontrolüdür. **Altıncı** olarak vasıfların çoğaltılması kişilerin ya da grupların teknik yeterliliklerinin geliştirilmesi ve üzerindeki kontroldür. **Yedincisi** asıl çıktılar üzerindeki kontroldür. Neyin kim tarafından, nasıl üretileceği ve kime satılacağı bu kontrol biçimi içine girer. **Sekizincisi** ise gelir üzerindeki kontroldür. Bu kontrol biçimi işçi ve işveren arasındaki eşitsiz güç ilişkilerini içinde barındırmaktadır¹¹.

Astley emek üzerindeki kontrol konusunda iki tür ayırım yapar. Bunlardan kontrollerden ilki gözetim ve yürütmedir¹². Gözetim ve yürütme mekanizması işlerin nasıl, hangi saatler arasında nasıl yapılacağını gösterir. İkincisi ise değerlendirme ve disiplin altına almaktır. Değerleme ve disiplin altına alma, yöneticinin altında çalışanlara karşı performans değerlendirmesi ve ödül/ceza sistemiyle disipline etme pratiklerinden oluşur¹³.

Tüm bunları içeren Brown'ın kurguladığı kontrol mekanizmalarıdır. Brown bu kontrol süreçlerini basit ya da doğrudan kontrol, teknik kontrol ve bürokratik kontrol olarak ele alırken¹⁴, Harvey bunlara ek olarak ideolojik kontrolü ekler¹⁵, Sermayenin iş-gücü üzerindeki denetimi, kapitalizmin geçirmiş olduğu süreçlere göre değişiklik göstermiştir. Bu geçişler özellikle kriz dönemleri sonrası ve teknolojik değişimlerin üretime uygulanmaları sonrası gelişen süreçlerde oluşmuştur.

Sewell, Edwards'ın denetim konusunu kapitalizmin gelişim aşamalarına göre ele aldığını söyler ve Edwards'ın modern dönemde işletmelerdeki denetimleri üç aşamada ele alır:

¹⁰ Richard Edwards, *Contested Terrain: The transformation of the Workplace in the Twentieth Century*, Heinemann, London, 1979, s. 17-18.

¹¹ Guy Standing, *Work after Globalization*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2009, s. 21.

¹² Kerim Özcan, "Yönetimsel Kontrol ve Örgütsel Düzen: Michel Foucault ve Zygmunt Bauman Ekseninde Bir Tartışma", *Amme İdaresi Dergisi*, c. III, s. I, 2014, s. 37.

¹³ Özcan, *a.g.e.*, s. 49.

¹⁴ Brown, *a.g.e.*, s. 197

¹⁵ David Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, (çev. S. Savran), Metis Yayınları, İstanbul, 2012, s. 146.

1. 1880’li yıllarda kapitalizmin en acımasız uygulandığı denetim ya doğrudan patron tarafından uygulandığı ya da patronun seçtiği kişilerden oluşan bir hiyerarşik yapılanma aracılığıyla yapılan basit denetim aşaması.

2. 1900’lü yılların başlarından itibaren makineleşmenin önem kazanması nedeniyle üretimin sürekliliği yoluyla gerçekleşen ve Taylorizmin desteklediği teknik denetim aşaması.

3. II. Dünya savaşının hemen bitiminden sonra kullanılan, çalışanlar arasında üstler ile astların ayrışmasına dayanan ve kişisellikten arındırılmış, kuralların katı bir şekilde uygulandığı yönetsel bir metot olan bürokratik denetim aşamasıdır¹⁶.

Burawoy’e göre emek rejimleri baskı ve rızayı içinde barındırır. Baskı Sermayenin akışkanlığından ve işçinin işinden mahrum kalması yoluyla gerçekleştirilirken, rıza ise ‘Çalışma Hayatı Kalitesi’ ve ‘Kalite Çemberleri’ gibi şirket bünyesinde bulunan uygulamalarla yaratılmaya çalışılır¹⁷. Emek rejimleri incelenirken baskı ve rızanın birlikteliği özellikle vurgulanmalıdır. Eğer baskı ve rıza üretilmeden yapılırsa despotik rejimdir ve uygulamada ise basit denetim olarak karşılık bulurken, baskının rıza yoluyla elde edildiği denetimler ise hegemonik rejimlerdir¹⁸. Hegemonik rejimlerin en önemli özelliği sermayenin çıkarının genel çıkarı gibi sunulmasıdır.

“Hegemonik üretim rejimini despotik üretim rejimlerinden ayıran en önemli özelliği devletin sistemin devam edebilmesi için aktif bir unsur olarak üretim sürecine müdahil olmasıdır. Devlet kapitalist emek sürecine üçüncü bir aktör olarak girer. Sosyal politika uygulamaları ve kapsamlı sosyal güvenlik sistemleri ile birlikte işçinin ücrete, dolayısıyla da kapitaliste olan bağımlılığı geriler. Diğer yandan, sendikalar ve toplu pazarlık mekanizması sayesinde reel ücret seviyeleri işçinin kendini yeniden üretebileceği düzeyin üzerine çıkar. Devlet sadece emek sürecine değil, makro düzeydeki iktisadi politikalara da müdahale ederek, firmalar arasındaki rekabeti - özellikle de bu rekabetin çalışanlar aleyhine oluşacak sonuçları- sınırlandırır. Bunların yanı sıra, işçi-işveren ilişkilerinde işçi lehine düzenlemeler söz konusudur; işçinin işten çıkarılması, karşılıksız fazla mesai yaptırılması ya da örgütlenme çalışmalarının engellenmesi gibi despotik üretim rejimlerinin özellikleri olan uygulamalar hegemonik üretim rejimlerinde sınırlandırılır. Bütün bu uygulamalar işçi üzerindeki kapitalist kontrolün baskıdan ziyade rızaya dayanmasını gerekli kılar”¹⁹

Denetim mekanizmaları her dönemde teknolojik gelişimlere göre değişiklik göstermiştir. Her kapitalist dönem görünürde birbirinden farklılık gösterse de öz olarak aynıdır. Dönemler arasında aşında kopukluk yoktur. Fakat uygulama bazında

¹⁶ Özlem Irmak Balkız, “Yeni Üretim/Yönetim Modelleri ve Denetim TZÜ/TKY Modelinde Hegemonik Despotizm”, *Çalışma ve Toplum Yayınları*, c. I, S. 36, 2013, s. 193.

¹⁷ Michael Burawoy, *Üretim Siyaseti: Kapitalizm ve Sosyalizmde Fabrika Rejimleri*, (çev. Ç. Gümüöşoluk, NotaBene Yayınları, Ankara. 2015, s. 198-199.

¹⁸ Balkız, *a.g.e.*, 193.

¹⁹ Orkun Saip Durmaz, “Hegemonik Üretim Rejiminden Hegemonik Despotizme: Türkiye’de Öğretmenlerin Dönüşümünü Burawoy’un Kavram Setiyle Okumak”, *Uludağ Üniversitesi V. Sosyal Haklar Uluslararası Sempozyumu, Bursa, 31 Ekim/1-2 Kasım 2013*.

değişiklikler söz konusudur. Denetim biçimleri bazen tek başına egemen iken bazen de karma mekanizmalar aynı anda ihtiyaca göre kullanılmıştır.

II- Emek Süreçlerinde Denetim Biçimleri

II- I- Basit/Despotik Kontrol

Barker ve Burris'in basit denetim olarak adlandırdıkları birinci yöntemde yöneticilerin üretim süreci ve işçilere doğrudan müdahalesini gerektiren denetim biçimidir. İşyerinde yöneticilerin işlerin doğru ve istenildiği bir şekilde yürütülmesi için işçilere baskı, gözetim gibi uygulamaları içermektedir. On dokuzuncu yüzyılda uygulama alanı bulmuş patronun ya da patronun atadığı bir yöneticinin otoritesinin doğrudan uygulandığı bir denetim mekanizmasıdır. Çalışanların sürekli bir denetime tabi tutulduğu işçinin tamamıyla emir-komuta zincirine çalıştırıldığı bir biçimdir. Fakat basit denetimin uygulanması için üretimin ölçeğinin küçük olması gerekmektedir. Üretim ölçeğinin büyümesi ya da büyütülmesi bu denetim mekanizmasının zorluklarını ortaya çıkarmaktadır. Ne var ki örgütler büyüdükçe bunun uygulanması zorlaşır ve bunun yerine daha dolaylı ve birey-dışı denetim araçlarıyla denetim işlevi gerçekleştirilir ve bunlar genellikle yapısal denetim olarak tanımlanır. Yapısal denetimler ise teknik ve bürokratik olmak üzere ikiye ayrılır²⁰.

II- I- I- Basit kontrol biçimleri: İşbölümü

Basit denetim olarak ilk önce ele alınması gereken işbölümüdür. Denetim sistemleri açısından ortak fikir, iş bölümünün en önemli denetim mekanizmalarından bir tanesi olduğudur. İş bölümünün oluşturulmasının tarihsel arka planına baktığımızda amacın artı değer kontrollü bir şekilde elde edilmesi gerektiği görülmektedir. Kapitalist üretim biçimi değişim değeri yaratmak için meta üretiminin yapıldığı bir üretim biçimidir. Değişim değerine dayalı meta üretiminin gerçekleşmesi, üretim ölçeğinin büyütülmesine ve çok sayıda işçinin sermayedar tarafından ortak bir mekânda üretim için toplanarak organize edilmesine dayalıdır²¹. İş bölümü aslında, denetim ve organizasyonun işçilerden sermayedara geçtiği bir süreçtir²².

Üretim sürecinde olan bu iş bölümüne dayalı parçalanmış iş süreci, kapitalizmi işbölümü olan diğer tüm üretim biçimlerinden ayırmaktadır. Örneğin, Manifaktür üretim biçiminde üretim süreci çerçevesinde iş parçalarına ayrılarak otoriter bir plan olarak işçiye sunulmaktadır. Bu bağlamda manifaktür üretim sürecinde iş bölümü, aslında zanaatkârın çalışmasının parçalanmasını teknik yasalar aracılığıyla sağlaması ve becerisinin otomatikleşmesi anlamına gelmektedir. Artık belirli bir alanda bir dizi işlemin özel aracı konumuna gelen işçi, aynı işin ilgili parçasını zanaatkâra göre daha kısa süre içinde gerçekleştirecektir. Dolayısıyla, emeğin üretken gücü artacaktır²³. Manifaktür üretim biçiminde iş bölümünün oluşturulması sonucunda zanaatkâr emeği, sadece belli bir işe

²⁰ Özcan, a.g.e., s. 4.

²¹ Maurice Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, Routledge&Kegan Paul, London, s. 138

²² Ali Artun-Sait Kozacıoğlu, "Kapitalist Toplumda İşbölümünün Gelişimi ve Mimarlar", Erişim tarihi Şubat 14, 2014 <http://dergi.mo.org.tr/dergiler/4/286/4074.pdf>

²³ Pars Esin, *İş Bölümü, Yabancılaşma ve Sosyal Politika*, A.Ü. S.B.F Basın ve Yayın Yüksekokulu Basımevi, Ankara, 1982, s. 78.

başlayan işçinin yaşam boyu aynı üretimin organı konumunda olan parça işçiler yaratmasına neden olur²⁴.

Ure bir iş sürecinin varoluş koşulunun en önemli unsuru olarak bireylerin işbirliği ya da işçilerin birleşik faaliyetleri olarak görülür. Kapitalist üretimin başladığı fabrikalar, bir yandan sermaye tarafından yerleştirilen makineler sisteminden; diğer taraftan ise işçiler tarafından gözetim işleminin yapıldığı işçilerin iş birliğinden oluşmaktadır. En son olarak da fabrika aralıksız olarak üretime devam etmektedir. Bu koşullar altında, Ure'ye göre bir sorun ortaya çıkmaktadır: Bir taraftan üretimin sürekliliği, düzensiz çalışmaya alışmış işçilerin alışkanlıklarının değiştirilmesi gerekliliğini gündeme getirirken, diğer taraftan ise insani unsurlarla mekanik unsurların birleriyle uyumlu hale getirilme sorunu. Bu sorunun aşılması ancak fabrika içinde oluşturulan disiplini sağlayan kurallar aracılığıyla sağlanabilir. Fabrika kuralları Ure'nin 'zorunlu görev' olarak adlandırdığı makine başında yerine getirilecek görevleri de düzenleyecektir, dolayısıyla kurallardan bağımsız çalışan işçi denetlenmesi sağlanacaktır²⁵.

“Her manifaktürde ürünün kendisine özgü niteliğine göre, süreç sayısının parçalara en iyi şekilde bölünmesi ve aynı zamanda çalıştırılacak işçi sayısının da ne olacağı saptandığı zaman, bu sayının doğrudan doğruya katlarını kullanmayan diğer büyük manifaktürler, ürünü daha büyük bir maliyetle üretirler... Manifaktür patronu, yapacak işi, her biri farklı derecede hüner ve güç isteyen çeşitli süreçlere bölmek, her sürecin tam gerektirdiği miktarda hüner ve güç satın alabilirdi; oysa eğer bütün iş tek bir işçi tarafından yapılsaydı, bu işçinin, işin gerektireceği en ince işlemleri yapabilecek hünere ve gene işin gerektireceği en yorucu işlemleri yapabilecek güce sahip olması gerekirdi”²⁶.

Babbage ilkesi kapitalist toplumda iş bölümü olgusunu anlamak açısından bir temel teşkil eder. Bu ilke, üretim sürecinin teknik boyutunu olduğu kadar toplumsal boyutunu da vurgular. Üretim sürecinin parçalanarak, parça işine dönüştürülmesi emeğin ucuzlaması anlamına gelmektedir. Bu prensip ilk aşamada el zanaatlarına, daha sonra da mekanik zanaatlara uygulanması ile toplumdaki tüm çalışma biçimlerine yükseltilmesi ile üretim süreçlerinin parçalanması, niteliksizleştirilmesi ve sanayi kapitalistlerinin işçi üzerindeki denetimlerinin artmasının alt yapısını oluşturur²⁷.

Hiyerarşi iş bölümünün doğal sonucudur. En basit iş dahi yöneten ve yönetilen olarak ikili bir yapı oluşturur. İş bölümünün ilk özelliği olan yöneten-yönetilen ayrımı, ikinci aşamada işin insan temelli olmasından çok görev temelli olmasını gerektirir. İşin sürekli şekilde parçalara bölünmesi ve her bir parça iş için farklı birisinin istihdam edilmesi aslında yığınların ayrışması olarak kendini gösterir. Hiyerarşi, aynı seviyeye yığıldığı insanları birbirinden farklılaştırıp yeni hiyerarşi basamakları oluşturarak sıradanlaştırmayı oluşturur. Hiyerarşinin çokluğu, bireysel özelliğin yitimine neden

²⁴ Marx, *a.g.e.*, s. 328.

²⁵ Esin, *a.g.e.*, s. 28.

²⁶ Braverman, *a.g.e.*, s. 101.

²⁷ Braverman, *a.g.e.*, s. 102-103.

olur²⁸.

Marglin ise teknolojiye yapılan yatırımın teknolojiden ve verimlilikten çok yönetim ve hiyerarşi üzerinedir. Marglin iş bölümü ve hiyerarşiyi arttıran makineleşmenin esas amacı kapitalistin sermaye birikim süreci ile ilgili olduğunu savunur. Ona göre;

1. İlk iş ayrımı çok küçükte olsa ev içi üretim (puting out) sisteminde gerçekleşir.
2. Fabrika sistemini karakterize eden merkezi organizasyonun gelişimi teknik üstünlükten kaynaklanır.
3. Sermayedarın tekniğe yatırım yapmasının amacı sermaye birikimi üzerindeki kontrolünün sağlanması amaçlıdır. Ona göre, kapitalist, Adam Smith'in ünlü iğne üretimi örneğinde karakterize edilen iş bölümü, teknolojiye dayalı iş organizasyonun üstünlüğünün peşinde değildir. Fakat üretim sürecinde birbirlerinden ayrı olarak çalışan işçilerin organizasyonunda girişimciye özel bir rol verebilecek bir sürecin arayışındadır. Sermayedarın iş süreçlerinde işçiyi kontrol etmesinde, ürün üzerindeki denetiminde, üretim sürecindeki verimlilikte, kısacası tüm üretim sürecinde kontrolü elinde tutması sermaye birikimi için önem arz etmektedir²⁹.

İş parçalayarak kolaylıkla yapılabilecek basit görevlere ayırmak, emeği niteliksizleştirmenin ve ucuzlatmanın en etkili yollarından birisidir. Babbage'in vurguladığı gibi emek gücünün ucuzlatmanın en kolay yolu onu basitleştirmek ve parçalara ayırmaktır. İşin parçalanarak basitleştirilmesi emeği değersizleşmesine neden olurken diğer taraftan işin basitleştirilmesi işçi için verilen eğitim masraflarının azalması demektir. Taylor da ilkelerini oluştururken aynı mantıktan hareket etmiştir. İşbölümü emeği ucuzlattığı gibi işçilerin yerlerinin çok kolay değiştirilmesine ve bir işçinin yerine diğer bir işçiyi ikame etmesini kolaylaştırmıştır. Bu durum, sermayenin elini güçlendirmekte ve işçi üzerinde gerek ücret gerekse denetim tasarruflarını tamamıyla elinde tutmasına sebep olmaktadır. Sermayenin bu tasarrufu sınıf mücadelesi açısından da ona kolaylık tanımakta, işçiyi gözden çıkarabilme denetimini elinde bulundurması işçi sınıfı bilincini köreltmekte ve zayıflatmaktadır. Kapitalizmde sermayenin mantığı işçiye olan bağımlılıktan kurtulmaktır. Sermaye bir taraftan emekten mümkün olduğunca kendini bağımsızlaştırmaya çalışırken diğer taraftan artı değer üretimini sağlamaya çalışmaktadır. İşte temel çelişki de burada ortaya çıkmaktadır. Çünkü artı değeri emek gücü yaratır. İş bölümü kapitalizmin, sermayenin emekten kurtulma ve denetim kurmaya yönelik attığı en önemli adımlardan birini oluşturur³⁰.

II- I- II- Emeğin Vasıfsızlaştırılması

Emek süreçlerine teknoloji dâhil edilmesi bir taraftan emek-gücünün ucuzlamasına, artı değer üretiminin fazlaşmasına neden olurken diğer taraftan işçiler üzerinde

²⁸ Ahmet Alpay Dikmen, *Makine, İş, Kapitalizm ve İnsan*, Tan Kitapevi Yayınları, 2011, s. 147.

²⁹ Stephen A. Margling, *What Do Bosses do?: The Origins and Functions of Hierarchy in Capitalist Production*, Cleggy içinde, *Central Currents in Organization theory I. Framework and Application* Sage Publications, London, 2002, s. 44-45.

³⁰ Elif Aksu Kaya, *Emek Süreçlerinde Dönüşüm ve Mühendislik Emeği*, EMO Yay., Ankara, 2012, s. 31-32.

olumsuzlukları beraberinde getirmiştir. Bu olumsuzluklardan en önemlisi ise emeğin niteliksizleştirilerek sıradanlaştırılması olmuştur. Sıradanlaşan emek ise sermaye tarafından emek süreçlerinin kontrol ve denetimini kolaylaştırırken dolaylı olarak da kâr payının artması demektir.

Brighton emek süreci grubunun yapmış olduğu araştırmalar sonucu 'niteliksizleştirme' süreci kapitalist emek sürecinin olmazsa olmaz koşullarından biridir. Niteliksizleştirme, emek süreçlerinin içsel bir fonksiyonudur ve bu süreçler sermayenin ihtiyacı olan; mümkün olan en üst aşamada hız, bir işçinin yerine diğerini zorlanmadan değiştirebilme (yedek kullanma), standartlaşma ve hesaplanabilirliktir. Brighton emek süreci grubuna göre niteliksizleştirmenin üç boyutu vardır:

1. Nitelikli işçilerin makinelerle ya da makine operatörleriyle değişimidir.
2. İşlerin bölümlere ve alt bölümlere ayrıştırılması ile birlikte daha az nitelikli işçiye ihtiyaç duyulması; işin parçalanması sonucu işlerin yarı vasıflı ya da vasıfsızlaştırılmasıdır.
3. Bu parçalanmalar sonucu iş yapısının belli bir iş bölümüne ve iş organizasyonuna bağlı hale getirilmesidir³¹. Buna göre vasıfsızlaşma, kapitalist emek sürecine içkindir "çünkü sermaye emeğin işlevlerini hesaplanabilir, standartlaştırılabilir hale getirmeyi amaçlamaktadır; çünkü bu emek maksimum hızda ve minimum geçirgenlikle yerine getirilmelidir; çünkü sermaye emeği ucuz ve kolayca birbiri ile değiştirilebilir hale getirmek ister"³². Parsons'un yaptığı araştırmada Brighton emek süreci grubunun araştırmalarını desteklemektedir. Parsons'un Amerika Birleşik Devletleri'nde metal ve tekstil sektörlerinde yapmış olduğu çalışma, teknolojinin bu sektörlerde çalışan işçiler üzerinde olumsuz etkileri olduğunu göstermiştir. Parsons'un araştırması, teknolojinin kullanılmasının amacının kalite ya da verimliliği arttırmak değil tersine emekten tasarruf etmek, maliyetleri düşürmek ve sendikaları baskı altına almak olduğunu göstermiştir. Teknolojinin üretim süreçlerinde kullanılması işçiler arasında vasıfsız-vasıflı ikiliğini ortaya çıkarmıştır. Vasıfsız işçilerin istihdamı düşmüş ve önemleri azalmıştır. Teknoloji ile makine ve otomasyonları kullanacak vasıflı eleman sayısında artış görülmesine rağmen artış büyük oranlarda olmamıştır. Vasıfsız işçilerin istihdamı daralırken üzerlerindeki baskı artmıştır³³. Bu durum doğal olarak sermayenin işçiler üzerinde denetimini arttırmıştır.

Lordoğlu ise tam tersini savunmaktadır. Ona göre, nitelikli emeğe olan ihtiyaç otomasyon ve yeni teknolojilerin üretim sürecine girmesiyle azalmıştır. Bununla beraber niteliksiz emek kullanımında artışlar elde edilmiştir. Lordoğlu, vasıflı elemana olan ihtiyacın düşmesini vasıf gerektiren işlerin büyük bölümünün teknolojik olarak donatılmış araçlarla yapılmasına bağlar. "Niteliksiz emeğin artışı ise büyük ölçüde

³¹ Paul Thompson, *Work, Employment and Society*, Open University Press, Philadelphia, 1984, s. 74.

³² Bahadır Nuro, *Beyaz Yakalı Emeğin Dönüşümü: Finans Sektöründe Emek Süreçleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2014, s. 58.

³³ Manuel Castells, *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür-Ağ Toplumunun Yükselişi*, (çev. Ebru Kılıç), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008. s. 336-337.

yapılan işe dayalı olmaktadır. Çünkü işin kapsam ve niteliği sınırlı bir teknik performansa ihtiyaç doğurmakta büyük ölçüde denetleyici ve tekrar edici (repetitive) nitelikler taşımaktadır. Bu bağlamda otomasyon çalışma sisteminin transformasyonunda “taylorist” bir etki yaratması söz konusu olmaktadır. Böylece çalışma sisteminin transformasyonu dolaysız bir biçimde yeni niteliklerin oluşmasını sağlarken bir yandan da mevcut niteliklerin ortadan kalkmasını sağlamaktadır. Ancak bu yeni niteliklerin özel bir maharet gerektirmediği çalışma sürecinin, otomasyon ve teknik yenilikler sayesinde ki dönüşümü örgütsel yapının taylorist bir biçim almasını ifade etmektedir. Konuya genel bir tarzda yaklaşmak istersek, sürecin aslında “taylorist” modelden kaynaklandığı veya “yeni taylorizm” olduğu anlaşılmaktadır³⁴. Lordoğlu'nun teknolojinin üretim süreçlerinde yoğun kullanımının endüstri ilişkilerinin değişimine neden olduğunu ve işgücünün sanayiden hizmet sektörüne doğru kaydığı üzerine yapmış olduğu tespiti önemlidir³⁵.

Marx, manifaktür üretim biçiminde hiyerarşik bir yapılanmanın olduğunu ve işçi ücretlerinin de bu hiyerarşik yapılanmaya göre şekillendiğini söyler. İşçiler bu sistemde tek yönlü çalışabilecek şekilde yönlendirilirler. Bu şekilde bir yönetimin oluşturulabilmesi için işlerin basitleştirilmesi gerekmektedir. Bu sebepten dolayı manifaktür sistemi niteliksizleştirici bir sistemdir. Hiyerarşik kademede nitelikli ve niteliksiz işçiler arasında bir ayırım yapılır. İşlerin basitleştirilmesi öğrenim ve eğitim masraflarının azalmasına dolayısıyla da sermayenin değerlendirilmesine neden olurken, diğer taraftan emek gücünün görece değer yitmesine sebep olur³⁶.

Reckman'a göre niteliksizleştirme süreci uzun bir süreçtir. Birçok zanaat teknolojik yenilenme ve makinelerin iş süreçlerine uygulanması sonucu kaybolmuştur. Bu yenilikler sonucu marangozluk veya dokumacılık gibi zanaatlar geçen yüzyılda kaybolmaya yüz tutmuştur. Thompson teknolojinin emek süreçlerine girmesinin sadece emek gücünün niteliksizleştirmesine neden olmadığını bunun yanı sıra zanaat birliklerinin de zayıflatıldığını söyler³⁷. Özetlemek gerekirse, teknoloji ve makineleşme iş süreçlerini olumsuz olarak etkilemiş ve sermayenin, Marx'ın da söylediği gibi, emek süreçlerini boyunduruk altına alan bir süreç olarak gelişmiştir. Makineler bir yandan işleri hızlandırıp daha da kolay hale getirmiş ve bunun sonucu olarak atı değer üretimi artmış, iş bölümü vasıtasıyla işler parçalara ayrılarak basitleştirilerek işçiler niteliksizleştirilmişlerdir. Bu durum sermayenin işçi üzerindeki kontrol ve denetimini kolaylaştırmış, emek süreci kayıtsız şartsız sermayenin istediği şekilde düzenlenmiştir.

II- I- III- Teknik Kontrol

Yapısal kontrolün üretim sürecini ilgilendiren kısmı teknik kontrol olarak ele alınır. Marx teknik gelişmelerin sermaye tarafından işçinin aleyhine kullanılacağını öne sürerken işçilerin mutlak bir denetime tabi tutulacağını ve işçiler arasında ayrışmaya

³⁴ Kuvvet Lordoğlu, “Yeni Teknolojinin Yeni Üretimi: Emek Sürecinde Niteliksizleşme”, *TMMOB Sanayi Kongresi*, Ankara, 04-09 Aralık, s. 177.

³⁵ Lordoğlu, *a.g.e.*, s. 178.

³⁶ Marx, *a.g.e.*, s. 339-340.

³⁷ Thompson, *a.g.e.*, s. 74.

neden olacağını vurgulamak ister. Bu araçlardan ilki ‘teknik kontrol’dür. Bu kontrol, makinelerin tasarımını ve işgücünün verimini arttırmak iş akışı planlamasını içermektedir. Teknik kontrolde en önemli adımı montaj hattı sağlamıştır. Kalite kontrol, bilgisayar destekli sistemlerin gelişimine kadar bir problem olarak kalmış olmasına rağmen, teknik kontrol, işin hızını ve akışını sağlamıştır. Teknik kontrol metotlarında esnekliğin sağlanması Bilgisayar destekli sistemler aracılığıyla olmuştur. Bununla birlikte, teknik kontrol işçileri, geleneksel yöntemlerle disipline etme ve ödüllendirme ihtiyacını ortadan kaldırmaya yetmemiştir. Teknik kontrol daha fazla homojenleşmeye neden olmuş bu da kolay sendikalaşmayı doğurmuştur. 1930’ların ve 1970’lerin tartışmaları ışığında Edwards, teknik kontrolün asla tek başına çekirdek firmanın ana endüstriyel işgücünün yeterli bir kontrol sistemini oluşturamayacağı sonucuna varmıştır³⁸.

Edwards’a göre teknik kontrol, makinelerin tasarımından başlayıp verimli çalışabilmek için iş akışının planlamasına kadar oluşmuş bir denetim sistemidir. Teknik denetim sağlamanın en kolay ilk yolu montaj hattıdır. Özellikle montaj bandında işin hızı ve yönlendirilmesinde oluşan sorunlar bilgisayar destekli geri dönüşüm sistemlerinin gelimiyle aşılmıştır. Bilgisayara dayanan teknik denetim sistemleri aynı zamanda büyük bir esneklik sağlamıştır. Fakat teknik denetim disipline ve işçilerin ödüllendirilmesine dayanan klasik sistemi değiştirmemiştir. Teknik denetimin daha homojen ve birleşmiş bir işgücü yaratmaya doğru bir eğilim ortaya çıkmıştır. Edwards 1930 ve 1970’li yıllarda işçi sınıfının sermaye ile arasında oluşan ihtilaflar düşünüldüğünde teknik kontrolün merkezi firmaların ana endüstriyel emek güçleri için asla eşitlik oluşturabilecek bir kontrol sistemi oluşturamayacağını iddia eder³⁹ Teknik denetim tek başına yetersizliği bürokratik denetimle birlikte eş güdüm halinde olunması gerekliliğini ortaya çıkarır. “...ve daha önce sözü edilmiş olan gözcülük işini ve aynı zamanda el işçileri ile iş gözcüleri arasındaki bölünmeyi, sıradan sanayi erleri ile sanayi astsubayları arasındaki bölünme düzeyine ulaştırır”⁴⁰.

Endüstrinin makineleşmesiyle işçilerin üretim sürecindeki rolleri de değişime uğramıştır. Makineleşme bir taraftan işçilerin vasıflarının değersizleşmesine neden olurken diğer taraftan işçi artık makineyle aynı duruma düşmüştür. Önceki dönemlerde bedene ve zanaatkârlığa dayalı çalışma biçimi boyut değiştirmiş makine artık üretimin esas unsuru haline gelmiştir. Üretimde yer alan işçi artık sadece makineye bağımlı ve makineyi gözetleyen ve gerekli bakımlarını yapan bir unsur haline dönüştü. Teknik dönüşüm vasıflı elemanların vasıfsızlarla olan değiştirilmesinin önünü açtı⁴¹. Bu yeni durum ise artık işverenin işçi üzerindeki denetimini daha da kolaylaştırmış ve emeğin değerini düşürmüştür. “Fabrika işçileri, yaptıkları işin gerçekte çok az hüner gerektirdiğini, bundan daha kolay öğrenilebilecek ve kalitesi göz önünde bulundurulduğunda daha iyi ücret ödenen bir işin olmadığını, en az deneyimli kişilerin bile kısa bir eğitimle bu kadar kısa bir sürede bu kadar fazlasıyla yapabileceği başka

³⁸ Brown, *a.g.e.*, s. 199.

³⁹ Brown, *a.g.e.*, s. 199.

⁴⁰ Marx, *a.g.e.*, s. 4.

⁴¹ Veysel Bozkurt, *Enformasyon Toplumu ve Türkiye*, Sistem Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 112.

hiçbir işin bulunmadığını akıllarından hiç çıkarmamalı. Patronun makineleri, gerçekte, üretim işinde, emekten ve 6 aylık bir eğitimle öğretilen ve her sıradan işçinin öğrenebileceği işçi hünerinden çok daha önemli bir rol oynar.”⁴²

II- I- IV- Bürokratik Denetim

Sanayi devrimi emek yoğun fizik gücünün kullanımı yerine makineyi üretimin esas noktası haline getirmesiyle üretim ilişkileri tamamıyla değişime uğratmış ve tarım toplumlarının yerini çok sayıda işçi barındıran sanayi toplumlarının anahtar üretim biçimi olan fabrikalara bırakmıştır. Üretimin mekanize olması kır ilişkilerini erozyona uğratmış bu erozyon sonucunda geçimliklerini kaybeden insanlar çareyi kente göç ederek fabrikalarda çalışmaya başlamışlardır⁴³. Üretimde makinenin kullanımı ve kitlesel üretim büyük üretim kuruluşlarını ihtiyaç haline getirmiştir. Diğer yandan büyük üretim kuruluşlarının ortaya çıkması da üretim merkezinin etrafında kitleler halinde yerleşen işçi sınıfının oluşumunu tetiklemiştir. Bir yandan üretimin büyük çaplı merkezlerde yapılması diğer taraftan ise bu merkezlerin etrafında öbekteleşen grupların yoğunluğu bürokrasiyi zorunlu hale getirmiştir. Bürokratik yapılaşma sadece üretim merkezlerinde değil aynı zamanda üretime dolaylı olarak eklenen sendika ve partiler de oluşmaya başlamıştır. Kurumların büyüklüğü, bürokrasinin en belirgin yönünü teşkil eder⁴⁴. Bu tür bürokrasi kavramı Weber tarafından *modern bürokrasi* olarak tanımlanır.

II- I- V- İdeolojik Denetim

Emek sürecinin denetiminin gerçekleşmesi sadece baskı mekanizmaları kullanılarak gerçekleşmez. Emek sürecinin ana unsuru olan işçilerinde onayının alınmasının gerekliliği baskı ve rızayı da içeren karmaşık bir süreçtir. İşte bu süreçte devreye ideolojik denetim mekanizmaları girer. İş sadece üretimin nesnel koşulları bakılarak anlaşılabilir bunun yanı sıra kapitalist üretim biçiminin siyasi ve ideolojik yönlerinin de incelenmesini gerektirmektedir. Çünkü kapitalist üretim biçimi sadece üretim aşaması olarak değil bu üretimin toplumsal yapı ve ilişkileri dönüştürmesi açısından da önemlidir⁴⁵.

Üretim sürecinde, belirli bir yoğunlaşmaya, öz disipline ve hammaddelerin dönüşüme uğratılması belli bir bilgi gereksinimi ortaya çıkartır. Fakat ücretli emek koşulları altında tüm bu bilgi işi esas yapanın değil sermayenin denetimi altına verilir. Emek gücünün sermaye birikimi için denetim altına alınması ‘emek üzerinde denetim’ olarak tanımlanır. Harvey, bu denetimin oluşabilmesi için massetme, alıştırma, iş birliği gibi öğelerin olması gerektiğini öne sürer. Hatta tüm bu öğelerin sadece işyerinde değil tüm toplumda örgütlenmesi gerekir. Yani her türlü denetim koşullarının oluşması gerekliliğidir. Bu da ‘toplumsal denetim’ mekanizmalarının varlığını koşul haline getirir.

⁴² Marx, *a.g.e.*, s. 405.

⁴³ Serkan Güzel, “İşgücü Birikim Süreci: Fabrika İşçiliğinin Oluşumu”, *Afyon Kocatepe Sosyal Bilimler Dergisi*, c. VII, S. 2, 2008, s. 277-278.

⁴⁴ Mehmet Ali Yetiş, *Max Weber*, 2010. Erişim tarihi 17.04.2015, www.maliyetis.com/wp-content/uploads/2010/05/maxweber1.pdf s. 9-10.

⁴⁵ Erkan Aydoğanoglu, *Emek Sürecinin Dönüşümü*, Kültür ve Turizm Emekçileri Sendikası Yayınları, Ankara, 2011, s. 56.

Toplumsal denetim üst yapının yani hâkim ideolojik aygıt çeşitleriyle (din, aile, eğitim, kimlik, kitle iletişim araçları vb.) beslenerek oluşturulur⁴⁶.

Burawoy kontrol ve denetim mekanizmalarına devletin müdahalesi açısından yaklaşır. Burawoy'e göre devletin aktif olarak üretim sürecine dâhil olması onun despotik üretim rejimlerinden ayıran en önemli özelliğidir. Devlet kapitalist sistemde aslında bir katalizör rolü oynar ve sistemdeki katılıkları sosyal politika uygulamaları ve kapsamlı sosyal güvenlik sistemleri ile yumuşatarak baskıyı azaltır. Bu yumuşatıcı önlemler ile birlikte işçinin ücrete, dolayısıyla da kapitaliste olan bağımlılığı geriler. Diğer yandan, sendikalar ve toplu pazarlık mekanizması sayesinde reel ücret seviyeleri işçinin kendini yeniden üretebileceği düzeyin üzerine çıkar. Devlet emek sürecine müdahil olurken diğer taraftan da firmaların rekabeti sonucu çalışanların aleyhine oluşabilecek durumları da sınırlandırır. Bunların yanı sıra, işçi-işveren ilişkilerinde sistemin devamlılığının sağlanması gerekçesiyle işçi lehine düzenlemeler söz konusudur. Bütün bu uygulamalar işçi üzerindeki kapitalist kontrolün baskıdan ziyade rızaya dayanmasını gerekli kılar ve ben kavramı yerine biz kavramı oluşturularak daha önceki pazar despotizmi perdelenir⁴⁷.

Kapitalist işyerinde emek sürecinin doğal sonucu olan işçi-işveren antagonizması farklı yöntemlerle aşılmaya çalışılmaktadır. Bu yöntem despotik denetim yerine hegemonik denetimin getirilmesiyle görülmez kılınmaya çalışılmaktadır. Hegemonik denetimin esası, sermayenin hâkimiyetini görünmez kılmak ya da emek sürecinin içselleştirilerek emeğin sermayeye olan bağımlılığını devam ettirmektir. Bu hedefin gerçekleştirilebilmesi için ise işçi ve işveren/yöneticilerin ortak olduğu, 'biz' ve 'onlar' ayrımına dayalı tavır ve davranışların artık geçerliliğini yitirdiği yönündeki söylemlerdir. İşçi-işveren arasındaki temel antagonizma kalite kontrol sistemleri, yalın üretim, zamanında üretim gibi metotlarla uzlaşmaya bırakılmış gibidir. Bu uzlaşma çok kolay sağlanamayacağından dolayı işçinin denetim sürecinde yönetimin ulaşamadığı hiçbir alan bırakmamak üzere hegemonik denetim, işçiyi her yönden denetim altına almayı hedeflemektedir. Zihinsel denetim sürecinde farklı bir bilinç geliştiren işçilerin kendilerini denetleniyormuş gibi hissetmeleri kısmen engellenir ya da denetlendiklerini bilseler de bu durumu olağan karşılayabilirler. Dolayısıyla, hegemonik fabrika rejimlerinde, yönetim, emek süreci üstündeki tahakkümünü teknik ve bürokratik mekanizmalarıyla baskıyı oluşturarak kurarken, ideolojik kontrol mekanizmaları aracılığıyla da rızayı kurar⁴⁸.

Emek süreçlerinin nasıl işlevselleştirildiği, işletmelerin nasıl ve hangi deneyim mekanizmalarına başvurduğu her ülkenin kendi emek piyasasının dinamikleriyle açıklanabilir. Denetimin baskıcı/despotik ya da hegemonik olup olmayacağı ülkenin ekonomik ve siyasal yapısı içinde şekillenir. Asıl olan sermayenin artı değeri elde etmesi için sınıflar arası çatışma ve çelişkileri görünmez kılmaktır. İşte bu çatışma ve çelişkileri

⁴⁶ Harvey, *a.g.e.*, s. 145-146.

⁴⁷ Balkız, *a.g.e.*, s. 195.

⁴⁸ Gamze Yücesan Özdemir, "Başkaldırı, Onay ya da Boyun Eğme?: Hegemonik Fabrika Rejiminde Mavi Yakalı İşçilerin Hikâyesi", *Toplum ve Bilim Yayınları*, S. 86, İstanbul, 2000, s. 241-243.

görünmez kılmak için emek süreçlerinde farklı mekanizmalar kullanılır⁴⁹.

İdeolojik denetim baskının yerine rıza üretimine yönelik bir denetim biçimidir. Bu denetim biçiminde işçinin fiziksel kullanımının yanı sıra zihninin de denetim altına alınmasını gerektirmektedir. İdeolojik denetim mekanizmalarının kullanıldığı yerlerde vaatkar bir dilin kullanıldığı gibi gözdağı veren bir dil de kullanılabilir. Bu dilin kullanımı ise işin şartlarına göre ve çalışılan yere göre değişiklik göstermektedir. Çalışanlara ileride kariyer yapabileceğini söyleyerek onu işe motive etmek ve biz ya da diğer bir deyişle aidiyet duygusu oluşturmak gibi mekanizmalar kullanılırken başka bir yerde ise hayat koşulları, işsizlik gibi konular gündeme getirerek çalışanı korkutma yoluyla işe devam etmesi sağlanır⁵⁰.

1929 krizinden sonra devletin emek süreçlerine Keynesyen politikalarla müdahil olması ve üretim süreçlerindeki rolünün artması, hegemonik emek rejiminin gelişmesinde önemli bir rol oynar. Üretimin kesintisiz olması gerekliliği ve sermayenin birikim sürecini tamamlayabilmesi için devlet bireylerin her türlü sosyal ve ekonomik haklarını (işsizlik ödenekleri, sendikal haklar, sağlık, vb.) garanti altına almıştır. Devletin toplumun her alanında üretim ve emek süreçleri de dâhil olmak üzere etkin rol alması sermayenin keyfi yönetsel uygulamalarını da sınırlandırılmasına neden olmuştur⁵¹. Burawoy'a göre Keynesyen politikaların toplumun her alanında etkin olması kitleler üzerinde olumlu etkiler bırakmıştır. İşveren karşısında daha güçlü olan ve bir takım sosyal haklara sahip olan işçi kitlelerinin artık despotik olarak işe zorlanmaları ve işverenin keyfi uygulamalarına maruz kalması bir bakıma sona ermiştir. Bu haklar sonucunda elleri güçlenen işçilerin artık işverenle genel bir uzlaşma ortamında bir araya gelmelerini gerektirmiştir. Yani işçi ve işveren artık işbirliğine dayalı bir mekanizma çerçevesinde bir araya gelecektir. Keynesyen politikalarla devlet tarafından hem işçinin hem de işverenin güçlü hale getirilmesi emek süreçlerinde artık despotik uygulamaları gereksiz kılmıştır. İki tarafın da uzlaşma çerçevesinde emek süreçlerinde karşılaşması rızanın baskın hale geldiği hegemonik rejimi ortaya çıkarmıştır. Bu bakımdan işçiler yönetimle ortak hareket etmeye ikna edilebilirler. Bu noktada baskının rızaya üstün geldiği erken kapitalizmin despotik rejimleri, rızanın hüküm sürdüğü ancak baskının da tamamen dışlanmadığı hegemonik rejimlerle yer değiştirmek zorunda kalmıştır⁵².

Küreselleşmenin yaygınlaşması ve tüm dünyanın küreselleşmenin etkisi altında kalmasıyla şirketler bir yandan ülke sınırları içinde birbirleriyle rekabet ederken diğer taraftan da uluslararası arenada yarışmak zorunda kalmışlardır. Zorlu rekabet koşullarının aşılması için, üretim ve yönetim modellerini gelişen ve değişen piyasanın koşullarına uygun hale getirmek zorunda kalmışlardır. Ürünlerin farklılaştırılması gereği ve tüketiciye zamanında teslim gerekliliği Tam Zamanında Üretim (TZÜ), Toplam Kalite Yönetimi (TKY) veya Japon modeli olarak bilinen Yalın Üretim (YÜ) modelleri

⁴⁹ Aydoğanolu, *Emek Sürecinin Dönüşümü*, s. 56-57.

⁵⁰ Gamze Yücesan Özdemir, *Inatçı Köstebek: Çağrı Merkezlerinde Gençlik, Sınıf ve Direniş*, Yordam Kitap, İstanbul, 2014.

⁵¹ Paul Sweezy-Paul A. Baran, *Tekelci Sermaye*, (çev. G. Akalın), Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2007, s. 150.

⁵² Brown, *a.g.e.*, s. 205-206.

kitle ve standart üretime dayalı fordist/taylorist modelin karşısına yerleştirilmiştir. Bu tarz modeller teknolojinin üst düzeyde kullanımıyla emeği denetim altına alırken diğer taraftan firma kültürü (ben yok biz varız) aracılığıyla zihni denetim altına alarak kendi hegemonizmini inşa etmiştir⁵³.

Sonuç Olarak

Emek süreçlerinde emeğin denetimi önemli bir rol oynamaktadır. Kapitalist üretim biçiminde asıl olan artı değerın artırılması ve güvence altına alınması olduğundan bu değerın devam ettirebilmesi denetim mekanizmalarını ön plana çıkarmaktadır. Denetim mekanizmaları sanayi devriminden günümüze kadar teknolojik gelişmelere ve emeğin örgütlenmesine göre farklılıklar göstermiştir. Sanayi devriminin ilk aşamalarında doğrudan denetime dayalı basit/despotik denetim mekanizmaları uygulanmıştır. Fakat teknoloji/sanayi gelişimi emeğin üretim süreçlerinde organizasyonunu daha da karmaşık hale getirmiştir. Bu sorun teknik ve bürokratik denetim mekanizmalarıyla aşılmıştır.

Baskıya ve zorlamaya dayalı despotik denetim günümüzde karşılığı artık bulunmamaktadır. Bunun yerini artık 'rıza'nın 'baskı'ya önceliği almıştır. Firma kültürleri, insan kaynakları, toplam kalite çemberleri gibi içsel kaynaklar devreye sokularak ideolojik denetim hâkim duruma sokulmuş ve 'biz' kültürü yaratılmıştır. Böylece doğrudan denetim yerini ideolojik denetim yoluyla çalışanın kuralları içselleştirdiği ve hem kendini hem de iş arkadaşlarını denetlediği bir modele bırakmıştır.

1970'li yıllarda kapitalizm derin bir krize girmiş ve bunun sonucunda kar oranları ve verimlilik düşmüştür. Sistem krizin açmazlarını aşabilmek için iş ve üretimi yeniden organize ederek esnekleştirmiştir. Esnekleşen piyasa koşulları da taşeronlaşmanın önünü açmıştır. Taşeronluk aslında kapitalizmin emek denetim süreçlerinde köşe taşlarından birini oluşturmuştur. Sistem bir taraftan çalışanları firma kültürü ile 'rıza' üretimiyle motive ederken diğer taraftan da Marx'ın vurguladığı 'yedek iş gücü ordusu' aracılığıyla da sistem dışında kalanları içeri çekmektedir. Taşeronluk nedeniyle kapitalizm bir taraftan çalışanları 'yedek iş gücü ordusu' aracılığıyla tehdit ederken diğer taraftan da üretim süreçlerini parçalayarak işgücünün maliyetini ve sermayenin sorumluluğunu azaltmaktadır.

Kaynakça

- ARTUN, Ali-KOZACIOĞLU, Sait, "Kapitalist Toplumda İşbölümünün Gelişimi ve Mimarlar", Erişim tarihi Şubat 14, 2014 http://dergi.mo.org.tr/dergiler/4/286/4_074.pdf
- AYDOĞANOĞLU, Erkan, *Fabrikada Emek Denetimi*, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 1991.
- AYDOĞANOĞLU, Erkan, *Emek Sürecinin Dönüşümü*, Kültür ve Turizm Emekçileri Sendikası, Ankara, 2011.
- BALKIZ, Özlem, I., *Yeni Üretim/Yönetim Modelleri ve Denetim TZÜ/TKY Modelinde Hegemonik Despotizm*, Çalışma ve Toplum Yayınları, c. I, İstanbul, 2013.
- BOZKURT, Veysel, *Enformasyon Toplumu ve Türkiye*, Sistem Yayıncılık, İstanbul, 2000.
- BRAVERMAN, Harry, *Emek ve Tekelci Sermaye*, (çev. Ç. Çıdamlı), Kalkedon Yayınları,

⁵³ Balkız, a.g.e., s. 207.

- İstanbul, 2008.
- BROWN, Richard, *Understanding Industrial Organizatins*, Routledge, Londra, 1992.
- BURAWOY, Michael, *ÜRETİM SİYASETİ: Kapitalizm ve Sosyalizmde Fabrika Rejimleri*, (çev. Ç. Gümüşlük), NotaBene Yayınları, Ankara, 2015.
- CASTELLS, Manuel, *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür-Ağ Toplumunun Yükselişi*, (çev. Ebru kılıç), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.
- DİKMEN, Ahmet, A., *Makine, İş, Kapitalizm ve İnsan*, Tan Kitapevi Yayınları, Ankara, 2011.
- DOBB, Maurice, *Studies in the Development of Capitalism*, Routledge&Kegan Paul, London, 1972.
- DURMAZ, Orkun, S., “Hegemonik Üretim Rejiminden Hegemonik Despotizme: Türkiye’de Öğretmenlerin Dönüşümünü Burawoy’un Kavram Setiyle Okumak”, *V. Sosyal Haklar Uluslararası Sempozyumu, Bildiri, Ankara Üniversitesi, Türkiye, Bursa 31 Ekim-1 Kasım 2013*.
- EDWARDS, Richard, *Contested Terrain: The Transformation of the Workplace in the Twentieth Century*, Heinemann, London, 1979.
- GÜZEL, Serkan, *İşgücü Birikim Süreci: Fabrika İşçiliğinin Oluşumu, Afyon Kocatepe Sosyal Bilimler Dergisi*, c. VII, S. 2, Afyon, 2005.
- HARVEY, David, *Postmodernliğin Durumu*, (çev. S. Savran), Metis Yayınları, İstanbul, 2012.
- KAYA, E. Aksu, *Emek Süreçlerinde Dönüşüm ve Mühendislik Emeği*, EMO Yayını, Ankara, 2012.
- LORDOĞLU, Kuvvet, *Yeni Teknolojinin Yeni Üretimi: Emek Sürecinde Niteliksizleşme, TMMOB Sanayi Kongresi*, Ankara, 1989.
- MARGLİN, Stephan A., *What Do Bosses do?: The Origins and Functions of Hierarchy in Capitalist Production*, S. Cleggy içinde, *Central Currents in Organization Theory I. Framewerb and Application*, Sage Publications, London, 2002.
- MARX, Karl, *Kapital*, (çev. M. Selik-N. Satlıgan), Yordam Kitap, c. I, İstanbul, 2011.
- NARİN, Özgür, *Sermayenin Denetimi mi? İşçinin Yönetimi mi?*, *Mesleki Sağlık Ve Güvenlik Dergisi*, c. XV, S. 44-45, Ankara, 2015, s. 14-26.
- NUROL, Bahadır, *Beyaz Yakalı Emeğin Dönüşümü: Finans Sektöründe Emek Süreçleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2014.
- ÖZCAN, Kerim, “Yönetsel Kontrol ve Örgütsel Düzen: Michel Foucault ve Zygmunt Bauman Ekseninde Bir Tartışma”, *Amme İdaresi Dergisi*, c. XLVII, S. 2, Ankara, 2014, s. 1-42.
- PARS, Esin, *İş Bölümü, Yabancılaşma ve Sosyal Politika*, A.Ü S.B.F Basın ve Yayın Yükkokulu Basımevi, Ankara, 1982.
- STANDİNG, Guy, *Work After Globalization*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2009.
- SWEETZY, Paul-BARAN, Paul, *Tekelci Sermaye*, (çev. G. Akalın), Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2007.

THOMPSON, Paul, *Work, Employment and Society*, Open University Press, Philadelphia, 1984.

ÖZDEMİR, Yücesan Gamze, “Başkaldırı, Onay ya da Boyun Eğme?: Hegemonik Fabrika Rejiminde Mavi Yakalı İşçilerin Hikâyesi”, *Toplum ve Bilim*, İletişim Yayınları, Ankara, 2000.

ÖZDEMİR, Yücesan Gamze, *İnatçı Köstebek: Çağrı Merkezlerinde Gençlik, Sınıf ve Direniş*, Yordam Kitap, İstanbul, 2014.

YETİŞ, Mehmet Ali, Max Weber, 2010, Erişim tarihi 17.04.2015, www.maliyetis.com/wp-content/uploads/2010/05/maxweber1.pdf